

Słownik terminów*

Aguda, właśc. **Agudat Israel** (hebr. Związek [ludu] Izraela) – międzynarodowa polityczna organizacja ortodoksji, powołana na konferencji w Katowicach w 1912 r.; konserwatywna w sprawach religijnych; w okresie międzywojennym prorządowa; w latach 1945–1950 działała w Polsce nielegalnie.

AJDC, Joint (American Joint Distribution Committee, ang. Amerykańsko-Żydowski Połączony Komitet Pomocy) – żydowska organizacja charytatywna założona w 1914 r. w USA. Joint prowadził aktywną działalność w getcie warszawskim, do końca grudnia 1941 r. legalnie, potem w podziemiu, dostarczając do getta przesyłki żywnościowe i zasilki pieniężne, a także wspierając działalność konspiracyjną.

Akcja (Aktion), akcja likwidacyjna – terminy wprowadzone i używane przez Niemców na określenie prowadzonej przez nich operacji, mającej na celu całkowite lub częściowe zniszczenie skupiska ludności żydowskiej przebywającej na terenie miasta, miasteczka, wydzielonej dzielnicy (getta), obozu itd. Połączona była z terrorem, ze znęcaniem się nad ludźmi, z selekcjami, grabieżą, konfiskatą i niszczeniem mienia, masowym mordowaniem ludzi już podczas akcji, a kończąca się całkowitą

eksterminacją mieszkańców w ośrodkach zagłady lub w miejscach straceń. Największą akcją likwidacyjną była tzw. wielka akcja na terenie getta warszawskiego, rozpoczęta 22 lipca 1942 r. i trwająca dwa miesiące. Akcje likwidacyjne na terenie GG były częścią **akcji „Reinhardt”**.

Akcja „Reinhardt” (Einsatz „Reinhardt”) – operacja całkowitego wymordowania Żydów na terenie GG, przeprowadzona przez specjalne niemieckie siły policyjne, rozpoczęta w marcu 1942 i zakończona w listopadzie 1943 r. Większość ofiar została wywieziona w trakcie brutalnych akcji wysiedleńczych do obozów zagłady (w Bełżcu, Sobiborze lub Treblince) i tam zabita przez uduszenie w komorach gazowych. Liczbę ofiar akcji „Reinhardt” szacuje się na 2 mln.

Arbeitsamt (niem.) – Urząd Pracy w Urzędzie Szefa Dystryktu, zarządzał żydowską siłą roboczą w dystrykcie warszawskim. Sprawował nadzór nad Batalionem Pracy, dostarczającym robotników do pracy przymusowej.

Areszt Centralny dla Dzielnicy Żydowskiej (Zentralarrest für jüdischen Wohnbezirk) – więzienie dla Żydów z getta utworzone przez władze niemieckie w lecie 1941 r.

* Zestawienie nazw miesięcy wg kalendarzy żydowskiego i gregoriańskiego zostało podane na końcu słownika.

Znajdowało się przy ul. Gęsiej 22 w osiemnastowiecznych koszarach artylerii koronnej, później przekształconych w więzienie wojskowe, dokładnie między ulicami: Zamenhofa, Gęsią i Lubeckiego. Formalnie podporządkowane było RŻ w Warszawie, a służbę pełnili w nim funkcjonariusze SP. Powszechnie nazywane **Gęsiówką**.

Aryjska strona – termin początkowo używany przez administrację niemiecką dla części Warszawy znajdującej się poza gettem, później wszedł w powszechne użycie. Ludność getta zastępowała często ten termin innymi określeniami: „tamta strona”, „tam”, „druga strona”, „po polskiej stronie”, „za murem” itp.

Ausweis (niem.) – w GG niemieckie zaświadczenie o zatrudnieniu wydawane przez pracodawców.

Batalion Pracy – utworzony 19 października 1939 r. przez RŻ w celu werbowania żydowskich robotników do prac przymusowych. Jego punkt zborny znajdował się przy ul. Twardej 6, skąd grupami udawano się pod eskortą niemiecką na placówki. Kierownikiem Batalionu Pracy był adw. Norbert Goldfeil. Referat Batalionu Pracy, którego przewodniczącym był radca Bernard Zundelewicz, wchodził w skład Wydziału IX Pracy przy RŻ.

Bejt Jaakow (hebr. Dom Jakuba) – ortodoksyjna organizacja szkolna związana z **Agudą**, zajmująca się edukacją dziewcząt i kobiet żydowskich.

Bon, bona – popularna nazwa kartki żywnościowej przysługującej Żydom zameldowanym na terenie getta; na jej podstawie można było wykupić po cenach urzędowych żywność oficjalnie sprowadzaną do getta. Popularne w getcie powiedzenie „oddać bonę” oznaczało: umrzeć.

Bund (Algemajner Jidiszer Arbeter-Bund in Lite, Pojln un Rusland, żyd. Ogólnożydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji) – żydowska partia socjalistyczna, zało-

żona w 1897 r., działająca na terenie Polski do 1948 r. Bund propagował kulturową autonomię Żydów w Polsce, odrzucając syjonizm. W getcie warszawskim prowadził działalność samopomocową i wydawał prasę konspiracyjną. Członkowie Bundu byli też zaangażowani w opór zbrojny.

CENTOS, Centos (Centralne Towarzystwo Opieki nad Sierotami i Dziećmi Opuszczonymi) – organizacja powstała w 1924 r.; w getcie warszawskim prowadziła sierocińce, internaty i półinternaty, świetlice dla dzieci uchodźców i przesiedleńców, tzw. **kąciki dla dzieci** przy komitetach domowych i biblioteki. Obejmowała różnymi formami opieki ok. 40% tj. mniej więcej 40 tys. dzieci. Organizowała m.in. akcje charytatywne na rzecz dzieci.

Centralna Komisja Uchodźców, CKU – przedstawicielstwo ziomkostw przesiedleńców w getcie warszawskim. CKU zajmowała się pomocą społeczną, wyszukiwaniem mieszkań i miejsc pracy dla przesiedleńców.

Chaluc, chalucka, chaluce – członkowie ruchu **He-Chaluc**.

Chorew (hebr. znój, susza, żar; także nazwa biblijnej góry) – organizacja oświatowa powstała pod auspicjami **Agudy** w Polsce w 1929 r.

CISZO, CISZO (Centrale Jidysze Szul-Organizacje, żyd. Centralna Żydowska Organizacja Szkolna) – organizacja oświatowa istniejąca od 1921 r. w Polsce, propagowała nauczanie w j. żyd. i wychowywanie w świeckiej kulturze żydowskiej.

Cukunft (żyd. Przyszłość) – organizacja młodzieżowa związana z **Bundem**, działająca w Polsce od 1919 r.

Dror (hebr. wolność) – socjalistyczno-syjonistyczna organizacja młodzieżowa. Odegrała ogromną rolę w ruchu oporu w gettach. Jej działaczem był m.in. Icchak Cukierman.

Dulag (niem. obóz przejściowy; skrót od: Durchgangslager) – czasowe miejsca koncentracji więźniów; na terenie getta warszawskiego Niemcy utworzyli taki obóz przy ul. Leszno 109 (w budynku dawnej kwarantanny) podczas tzw. wielkiej akcji likwidacyjnej w 1942 r.

Endecja – popularna nazwa polskiego ruchu nacjonalistycznego powstałego w XIX w., utworzona od skrótu ND (Narodowa Demokracja). Jego współtwórcą i liderem był Roman Dmowski.

„Gazeta Żydowska” – czasopismo wydawane z inspiracji władz niemieckich w j. pol. w Krakowie od 23 lipca 1940 do 28 sierpnia 1942 r. Obejmowało swoim zasięgiem całe GG. Mimo oficjalnego charakteru stanowi źródło wiedzy o sytuacji w gettach okupowanej Polski.

Gestapo (akronim od niem. Geheime Staatspolizei) – tajna policja polityczna w III Rzeszy.

Gęsiówka zob. **Areszt Centralny**.

Gmina zob. **Rada Żydowska**.

Gordonia – syjonistyczna organizacja młodzieżowa partii Hitachdut, założona w Galicji w 1923 r., nawiązująca do idei Arona Dawida Gordona, zwanej „religią pracy”.

Hachszara – ośrodek przygotowujący Żydów do roli przyszłych osadników w Palestynie.

Ha-Noar ha-Cijoni (hebr. Młodzież Syjonistyczna) – organizacja młodzieżowa partii Ogólnych Syjonistów odłamu Al ha-Miszmaz, powstała w 1932 r. Celem jej działalności było przygotowywanie młodzieży do emigracji do Palestyny. Na początku 1934 r. skupiała ok. 22 tys. członków. W okresie wojny prowadziła działalność konspiracyjną, m.in. w Warszawie i w Wilnie. Została rozwiązana w styczniu 1950 r.

Haskala (hebr. oświecenie) – prąd kulturowy zapoczątkowany w XVIII w., postulujący

emancypację i modernizację Żydów oraz unowocześnienie tradycji żydowskich. Haskala rozpoczęła szeroki proces asymilacji Żydów europejskich.

Ha-Szomer ha-Cair (też: Haszomer Hacair; hebr. młody strażnik) – syjonistyczno-socjalistyczny żydowski ruch młodzieżowy o charakterze skautowym. W czasie okupacji członkowie Ha-Szomer ha-Cair odgrywali dużą rolę w organizowaniu oporu cywilnego i zbrojnego przeciwko Niemcom.

He-Chaluc (też: Hechaluc; hebr. pionier) – syjonistyczny ruch młodzieżowy, od ok. 1916 r. aktywnie przygotowujący młodzież do emigracji do Palestyny przez naukę i pracę na roli. Odegrał bardzo ważną rolę w ruchu oporu w gettach.

He-Chaluc ha-Cair (hebr. młody pionier) – młodzieżowa organizacja, od ok. 1924 r. w ramach ruchu **He-Chaluc**, w 1938 r. w składzie organizacji **Dror**.

Instytut Nauk Judaistycznych – instytucja edukacyjna i naukowa założona w Warszawie w 1928 r. Z założenia kształciła nauczycieli przedmiotów judaistycznych i rabinów reformowanych. Od 1936 r. jej siedziba znajdowała się w gmachu Głównej Biblioteki Judaistycznej przy ul. Tłomackie 5.

Jawne – organizacja oświatowa utworzona przez partię **Mizrachi** w Polsce w 1922 r. Jej szkoły łączyły kształcenie religijne z wychowaniem w duchu syjonistycznym.

JI KOR (żyd. Jidisze Kulturele Organizacje; **Żydowska Organizacja Kulturalna**) – tajna organizacja kulturalno-oświatowa założona w grudniu 1940 r. w getcie warszawskim przez Menachema Lindera. Jej celem była popularyzacja języka i kultury żydowskiej przez organizowanie odczytów, wieczorów literackich, przedstawień teatralnych i wystaw. Jesienią 1941 r., po zarządzeniu zezwalającym na otwarcie szkół, JIKOR brała udział

w zakładaniu szkół podstawowych kształcących w j. żyd.

Judenrat zob. **Rada Żydowska**.

Junacy – potoczna nazwa pracowników Służby Budowlanej (niem. Baudienst), powołanej zarządzeniem Hansa Franka z grudnia 1939 r., złożonej przeważnie z młodych mężczyzn narodowości ukraińskiej, litewskiej, łotewskiej i volksdeutsche. Brali oni czynny udział w niemieckich akcjach policyjnych.

Kąciaki dla dzieci – miejsca edukacyjno-opiekuńcze organizowane przez CENTOS, przede wszystkim w kuchniach ludowych, przy współpracy komitetów domowych i innych organizacji społecznych.

Kibuc (hebr. zebranie, zgromadzenie) – tutaj: ośrodek szkoleniowy w krajach diaspory dla przyszłych osadników, zamierzających emigrować do Palestyny. Kibuce były zakładane przez organizacje młodzieżowe. W czasie okupacji część kibuców stała się ośrodkami konspiracyjnej pracy tych organizacji w gettach.

Komisja Koordynacyjna zob. **ŻTOS**.

Komitet Domowy – podstawowa forma samorządu w getcie warszawskim, skupiająca mieszkańców jednego budynku mieszkalnego i prowadząca w jego ramach m.in. działalność samopomocową. Komitety wywodziły się z ochotniczych jednostek obrony przeciwlotniczej, organizowanych w poszczególnych blokach mieszkalnych w czasie obrony Warszawy we wrześniu 1939 r. W momencie zamknięcia getta na jego terenie znalazło się ok. 2 tys. komitetów domowych.

Kuchnie ludowe (społeczne) – kuchnie organizowane przez żydowskie organizacje opiekuńcze, w których mieszkańcom getta wydawano darmowe lub nisko odpłatne zupy. Pierwsze kuchnie zorganizowano już w okresie oblężenia Warszawy. W kulminacyjnym punkcie

działania kuchni ludowych, w sierpniu 1941 r., w getcie wydawano 128 tys. zup dziennie.

Kwarantanna – miejsce, w którym czasowo izolowano więźniów getta w ramach walki z chorobami epidemicznymi. Do kwarantanny trafiali też wszyscy uchodźcy i przesiedleńcy.

Lagerschutz (niem. straż obozowa).

Maskil (hebr. oświecony, inteligent) – od przełomu XVIII i XIX w. określenie przedstawiciela oświecenia żydowskiego (**haskali**).

Meldekarte (niem. karta meldunkowa) – dokument wydawany przez Urząd Pracy i potwierdzający zatrudnienie, zapewniający tym samym zwolnienie od pracy przymusowej.

Meta – popularna nazwa miejsca, w którym przeprowadzano szmugiel.

„Miesiąc Dziecka” – jedna z akcji charytatywnych prowadzonych w getcie przez CENTOS na rzecz poprawy warunków w placówkach opiekuńczych od września do listopada 1941 r.

Mizrachi (hebr. centrum duchowe; inne znaczenie: wschodni) – żydowska partia syjonistów religijnych, działająca jako ruch społeczny od 1902 r. Jej działacze byli zwolennikami rozbudowy autonomii narodowo-kulturalnej Żydów w Polsce.

Narodowa Demokracja zob. **Endecja**.

Obozy pracy przymusowej – obozy tworzone na terenie GG od sierpnia 1940 r. w dystryktach lubelskim i krakowskim, a od wiosny 1941 r. również w dystrykcie warszawskim. Pracowali w nich podlegający przymusowi pracy Żydzi pomiędzy 14. a 60. rokiem życia, m.in. przy budowie dróg i umocnień czy melioracjach rzek. Większość więźniów wracała do gett z obozów w bardzo ciężkim stanie fizycznym i psychicznym.

Obóz Narodowo-Radykalny, ONR – organizacja o charakterze nacjonalistycznym, silnie antysemicka, założona w kwietniu 1934 r. Po trzech miesiącach została rozwiązana, po czym działała nielegalnie. W 1936 r. rozpadła się na Ruch Narodowo-Radykalny Falanga (ONR-Falanga) i Obóz Narodowo-Radykalny ABC (ONR ABC).

Obóz Zjednoczenia Narodowego, OZN (popularnie zwany Ozonem) – reprezentacja polityczna obozu pomajowego, utworzona w lutym 1937 r. z inicjatywy Edwarda Rydza-Śmigłego w miejsce rozwiązanej w 1935 r. Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem. Na czele OZN stanął płk Adam Koc, a 10 stycznia 1938 r. stanowisko to objął nieznanym dotąd na arenie politycznej dowódca I dywizji w Wilnie Stanisław Skwarczyński. Ugrupowanie to oskarżane było o tendencje nacjonalistyczne i totalistyczne.

Ogólni Syjoniści (hebr. Histadrut ha-Cijonit be-Polania) – najsilniejsza organizacja syjonistyczna w Polsce, związana ze Światową Organizacją Syjonistyczną. Pomimo istniejących w niej różnych frakcji, podziałów oraz opuszczenia organizacji przez rewizjonistów, pod jej wpływami pozostawała większość masowych żydowskich organizacji w Polsce.

OPL (obrona przeciwlotnicza, Obrona Przeciwlotnicza m.st. Warszawy) – system obrony budynków Warszawy przed nalotami niemieckimi we wrześniu 1939 r., służba w nim pełniona była ochotniczo przez cywilnych mieszkańców Warszawy. OPL podlegała komisarzowi cywilnej obrony m.st. Warszawy. Obrona podzielona była na komendy dzielnicowe i w ramach tego podziału na komisariaty, obwody i bloki. OPL rozwiązano 28 września 1939 r., w dniu kapitulacji Warszawy.

ORT (od ros.: Obszczestwo Rasprostranienija Truda sredi Jewrejew w Rossiji; tutaj: Organizacja Rozwoju Twórczości Przemysłowej, Rzemieślniczej i Rolniczej wśród Ludno-

ści Żydowskiej w Polsce; rozwinięcia skrótu były różne w kilkunastu krajach) – organizacja stawiająca sobie za cel popieranie i rozwój wykwalifikowanego rzemiosła i rolnictwa wśród Żydów przez szkolenie zawodowe; powołana w Rosji w 1880 r.

Parówka – potoczna nazwa narzuconych przez władze niemieckie przymusowych dezynfekcji przeprowadzanych w getcie warszawskim w ramach walki z tyfusem. Domy, w których występowały przypadki tyfusu, izolowano, ich mieszkańców umieszczano w kwarantannie, a dobytek odkażano. W praktyce działanie takie miało niewielki wpływ na powstrzymanie epidemii, stało się za to źródłem korupcji.

Patronat – organizacja społeczna powołana do nadzoru nad instytucjami opiekuńczymi oraz ich działaniami np. na rzecz dzieci, biedoty, uchodźców.

Pawiak – popularna nazwa (od jednej z bram wjazdowych od ul. Pawiej) więzienia śledczego przy ul. Dzielnej w Warszawie. Od marca 1940 r. było to największe więzienie polityczne na terenie okupowanej Polski. Po zamknięciu getta Pawiak znalazł się na jego terenie. Gestapo więziło tu m.in. Żydów aresztowanych poza gettem. Szacuje się, że w latach 1939–1944 przez Pawiak przeszło ok. 100 tys. więźniów. W 1942 r. osadzono tam internowanych Żydów – obywateli obcych państw.

Placówki – ośrodki pracy przymusowej na terenie Warszawy i w jej okolicach, np. w fabrykach czy na stacjach kolejowych. Praca na placówkach była niezwykle wyczerpująca fizycznie, a robotnicy często narażeni na bicie. Jednocześnie opuszczenie getta stawało się dla niektórych okazją do szmuglu oraz do podtrzymywania kontaktów z osobami mieszkającymi poza gettem.

Poalej Syjon (hebr. dosł. Robotnicy Syjonu) – partia socjalistyczno-syjonistyczna założona na zjeździe w Połtawie w 1906 r. głosząca hasła budowy socjalistycznego społeczeństwa

żydowskiego w Palestynie; w bieżącej działalności postulowała autonomię narodowo-kulturalną Żydów w Polsce. Pierwsze grupy socjalistów żydowskich powstawały na przełomie XIX i XX stulecia w Rosji. W 1918 r. partia rozpoczęła legalną działalność w niepodległej Polsce. W 1920 r. na konferencji w Wiedniu nastąpił rozłam na Poalej Syjon-Lewicę (PS-L) i Poalej Syjon-Prawicę (PS-P). PS-L była ideowo związana z komunizmem, opowiadała się m.in. za stworzeniem w Palestynie socjalistycznego państwa, za związkiem robotników żydowskich z międzynarodowym ruchem socjalistycznym oraz uznaniem j. żyd. za język narodowy Żydów w Polsce. Przedstawiciele PS-L uczestniczyli w tajnym życiu politycznym w gettach i w ruchu oporu, szczególnie aktywnie na terenie getta warszawskiego; weszła ona w skład ŻKN. PS-P była z kolei robotniczą partią syjonistyczną o umiarkowanych poglądach socjalistycznych; opowiadała się za autonomią kulturalną i narodową świeckiej gminy żydowskiej.

Policja żydowska zob. **Służba Porządkowa**.

Pomoc Zimowa – akcja charytatywna organizowana co roku w getcie przez RŻ i organizacje społeczne.

Praca przymusowa – obowiązek pracy wprowadzony przez Niemców w GG; przymus pracy obejmował od 12 października 1939 r. wszystkich Żydów między 14. a 60. rokiem życia. Odpowiedzialnością za dostarczanie robotników Niemcy obarczyli RŻ, która 19 października 1939 r. stworzyła w tym celu **Batalion Pracy**. Początkowo robotnicy żydowscy pracowali na placówkach w Warszawie, od lata 1940 r. też w **obozach pracy**. Od katorżniczych robót przymusowych można było się wykupić, uiszczając specjalny podatek.

Przesiedleńcy – tutaj: Żydzi zmuszeni do opuszczenia swojego miejsca zamieszkania i przeniesienia się do innego, konkretnie wskazanego miejsca.

Punkt – potoczna nazwa schroniska dla uchodźców i przesiedleńców. W momencie ich największego napływu do getta warszawskiego, na wiosnę 1941 r., w getcie funkcjonowało 165 punktów i mieszkało w nich ok. 17 tys. osób. Z braku innych pomieszczeń punkty tworzone w domach modlitwy, kinach czy mieszkaniach prywatnych. Były one nieustannie przełudnione, panowały w nich katastrofalne warunki sanitarne i bardzo wysoka śmiertelność.

Rada Żydowska, RŻ (Gmina, niem. Judenrat) – organ administracji społeczności żydowskiej wprowadzony przez Niemców na mocy rozkazu szefa RSHA Reinharda Heydricha z 21 września 1939 r. W zależności od wielkości miasta w RŻ zasiadało 12 lub 24 członków. Do obowiązków RŻ należał nadzór nad wypełnianiem rozporządzeń niemieckich na terenie getta, w tym dostarczanie robotników do prac przymusowych. Każda RŻ była też odpowiedzialna za zapewnienie porządku w getcie, pomoc społeczną, szkolnictwo i opiekę zdrowotną. Swoje zadania RŻ wypełniała przy pomocy bardzo rozbudowanej administracji, podlegała jej też **SP**. Dla mieszkańców wielu gett RŻ stała się symbolem niemieckiej okupacji, w jej składzie znajdowali się jednak również działacze, którzy w ramach ograniczeń hitlerowskich starali się prowadzić jak najefektywniejszą politykę społeczną. RŻ w Warszawie składała się z 24 członków, na jej czele stał Adam Czerniaków, a po jego samobójczej śmierci – Marek Lichtenbaum.

Reichsdeutsche – osoba posiadająca przed wojną obywatelstwo III Rzeszy lub Wolnego Miasta Gdańska.

Sanacja – potoczna nazwa obozu politycznego powstałego wokół Józefa Piłsudskiego po zamachu majowym w 1926 r. Termin ten utworzono, nawiązując do postulatu „sanacji moralnej”, hasła wysuwanego przez samego Piłsudskiego.

Schutzpolizei (Schupo, szupo; niem. Policja Prewencyjna) – formacja policyjna działająca

w większych miastach. Wchodziła w skład Policji Porządkowej (Orpo).

Sicherheitspolizei (SP, Sipo; niem. Policja Bezpieczeństwa). W jej skład wchodziła Policja Kryminalna (Kripo) oraz Tajna Policja Państwowa (**Gestapo**). Drugą część niemieckich sił bezpieczeństwa stanowiła **Sicherheitsdienst (SD)** – Służba Bezpieczeństwa. W GG Sipo i SD miały wspólne dowództwo.

Służba Porządkowa, SP (też: Żydowska Służba Porządkowa; niem. Jüdischer Ordnungsdienst), zwana również policją żydowską – organizacja oficjalnie podporządkowana radom żydowskim, faktycznie zaś władzom niemieckim. Do zadań SP należało sprawowanie warty przy bramach getta, egzekwowanie przymusu pracy, uczestniczenie w działalności przeciwepidemicznej. Komendantem SP w getcie warszawskim był Józef Szeryński. SP, licząca 1300–2000 funkcjonariuszy, stała się tu stopniowo synonimem korupcji i nadużyć władzy, a jej udział w deportacji mieszkańców getta w lecie 1942 r. do ośrodka zagłady w Treblince był wyjątkowo brutalny. Członkowie SP zostali w większości zamordowani przez Niemców w pierwszych miesiącach 1943 r.

Sonderdienst (SD; niem. Służba Specjalna) – służba policyjna przy administracji niemieckiej GG powołana przez Hansa Franka w 1940 r., niezależna od władz policyjnych. Członkowie Sonderdienst brali udział w ściągnięciu kontyngentów, deportacji z gett do ośrodków zagłady, w pacyfikacjach grup partyzanckich. W październiku 1942 r. Sonderdienst została podporządkowana władzom Policji Porządkowej (Orpo).

SS (Die Schutzstaffel der NSDAP, niem. Sztafeta Ochronna NSDAP) – nazwa powołanych w 1925 r. bojówek partii nazistowskiej, początkowo elitarnych, pełniących funkcje osobistej ochrony Adolfa Hitlera. Od 1929 r. SS dowodzona była przez Heinricha Himmlera. W drugiej połowie lat trzydziestych (po tzw. nocy długich noży i wyeliminowaniu opozy-

cji z SA) znaczenie SS wzrosło. Oddziały SS zatrudniano m.in. do przeprowadzania deportacji z gett do ośrodków zagłady.

Syjonistyczny ruch, syjonizm – ruch polityczny i społeczny, którego ideologia w przeszłości odwoływała się do odrodzenia narodu Żydów oraz stawiała sobie za cel zbudowanie państwa żydowskiego w Palestynie. Za twórcę syjonizmu uznaje się Theodora Herzla (1860–1904). Przed II wojną światową zwolennicy tego ruchu głosili m.in. ideę samowyzwolenia się społeczności żydowskiej w Europie przez emigrację.

Szafa gra – w potocznym języku getta zwrot ten oznaczał załatwienie sprawy przez łapówkę.

Szaulisi (Związek Strzelców Litewskich) – paramilitarna organizacja powstała w 1919 r., rozwiązana w czasie II wojny światowej. Tak też określano grupy jej byłych członków, z których rekrutowali się kolaboranci, biorący m.in. udział w masowych egzekucjach w Ponarach czy w akcjach policyjnych w getcie warszawskim.

Szmugiel – przemyt towarów z i do getta. Z getta szmuglowano przeznaczony na sprzedaż przedwojenny majątek jego mieszkańców i produkty wytwarzane w działających na jego terenie nielegalnych przedsiębiorstwach, do getta szmuglowano zaś głównie żywność i lekarstwa. Szmugiel przybierał różne formy – od zorganizowanego na wielką skalę, po przenoszenie żywności przez pojedyncze osoby, w tym często przez zebrzące po drugiej stronie muru dzieci. „Wielki szmugiel”, przynoszący ogromne zyski, organizowany razem z Niemcami, funkcjonariuszami SP i szmuglerami polskimi, był powszechnie potępiany ze względu na wystawny tryb życia jego organizatorów, stanowiących elitę finansową getta. Jednocześnie jednak szmuglowana do getta żywność była podstawą jego egzystencji, ratując mieszkańców od śmierci głodowej.

Szomrowy ruch zob. **Ha-Szomer ha-Cair**.

Szopy – niemieckie przedsiębiorstwa przejmujące mniejsze przedsiębiorstwa żydowskie i produkujące na potrzeby Niemiec, a zwłaszcza armii niemieckiej. Szopy zaczęły powstawać w getcie warszawskim latem 1941 r. Największy z nich, szop Walthera C. Toebbensa, zatrudniał 18 tys. osób.

Szul-Kult (skrót od Szul- un Kultur-Farband; żyd. Związek Szkolno-Kulturalny) – żydowska organizacja oświatowa w Polsce, powstała w 1928 r. Jej placówki miały charakter świecki, z językami wykładowymi żydowskim i hebrajskim.

Tachkemoni (hebr. mądrość, wiedza, akademia) – potoczne określenie Seminarium Rabinicznego „Tachkemoni” w Warszawie (z siedzibą przy ul. Grzybowskiej 19), szkoły utworzonej w 1920 r. pod kierownictwem Majera Bałabana. Jej absolwenci otrzymywali dyplom rabinacki.

Tarbut (hebr. kultura) – organizacja oświatowa działająca pod auspicjami Organizacji Syjonistycznej; w Polsce działała od 1919 r., funkcjonowała też w Wielkiej Brytanii, w Rumunii, Bułgarii i na Litwie. W jej placówkach w Polsce używano języków hebrajskiego i polskiego.

Tkuma (hebr. odrodzenie) – stowarzyszenie kulturalno-oświatowe w getcie warszawskim, jedno z dwóch obok **JI KOR**. Propagowało język i kulturę hebrajską przez organizowanie wieczorów literackich i wystaw plastyków. Jego aktywnym działaczem był Icchak Kacnelson.

Toporol (Towarzystwo Popierania Rolnictwa) – organizacja założona w 1933 r., w getcie warszawskim zajmowała się przede wszystkim szkoleniem rolniczym młodzieży, organizując kursy m.in. gospodarstwa wiejskiego, przysposobienia rolniczego, ogrodnictwa i warzywnictwa.

Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej w Polsce, TOZ – organizacja założona w 1922 r., zajmująca się profilaktyką zdrowotną. W getcie warszawskim była podstawową instytucją koordynującą społeczną służbę zdrowia.

Transferstelle (niem. Urząd Transferu) – urząd, który od grudnia 1940 r. kontrolował obrót towarowy pomiędzy gettem a zewnętrznymi kontrahentami. Do maja 1941 r. Transferstelle wchodziło w skład Wydziału Przesiedleń, potem podlegało Urzędowi Komisarza Żydowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej.

Trzynastka zob. **Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją**.

Uchodźcy – tutaj: Żydzi opuszczający swoje stałe miejsca zamieszkania w obawie przed prześladowaniami.

Umschlagplatz (niem. plac przeładunkowy) – istniejąca od 1908 r. bocznicą kolejowa i magazyny u zbiegu ulic Stawki i Dzikiej w Warszawie. Latem 1942 r. mieszkańcy getta warszawskiego byli tam gromadzeni przed deportacją do ośrodka zagłady w Treblince.

Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją (popularnie zwany „Trzynastką”) – agentura gestapo w getcie warszawskim przy ul. Leszno 13, funkcjonująca od jesieni 1940 do lipca 1941 r. „Trzynastka” była zorganizowana na wzór SP. Do jej oficjalnych obowiązków należało zwalczanie paskarstwa w getcie warszawskim, ale w rzeczywistości jej członkowie zajmowali się głównie wymuszeniami i szmuglem. Przy „Trzynastce” zorganizowano kilka agend, których zadania pokrywały się z instytucjami RŻ, w tym Komisaryczny Zarząd Zabezpieczenia Nieruchomości i **Żydowskie Pogotowie Ratunkowe**. Na czele „Trzynastki” stał uchodźca z Łodzi, Abraham Gancwajch (1904–1943?).

Volksdeutsch, folksdojcz (od niem. Volksdeutscher; etniczny Niemiec) – w czasie

II wojny światowej określenie osób, które mieszkały poza terytorium Rzeszy i podpisały niemiecką listę narodowościową – tzw. volkslistę.

Waffen SS – utworzone w 1940 r. wojska SS. Walczyły na froncie obok Wehrmachtu, zachowały jednak własną, niezależną od wojskowej strukturę organizacyjną. Początkowo były to jednostki elitarne, bazujące na ochotniczym zaciągu prowadzonym wśród zdeklarowanych nazistów. W miarę pogarszania się sytuacji na froncie wschodnim zasady naboru zostały jednak złagodzone.

Werkschutz (niem. straż fabryczna) – formacja składająca się z oddziałów niemieckich, ukraińskich i żydowskich, która pełniła funkcje policyjne w przedsiębiorstwach niemieckich (**szopach**) w getcie.

Werterfassungsstelle (Werterfassung) – podległa SS instytucja gromadząca i segregująca mienie Żydów wywiezionych na śmierć. Dysponowała wieloma magazynami; zatrudniała ok. 4 tys. pracowników. Prawie wszyscy zostali deportowani do Treblinki w kwietniu 1943 r. Kierownikiem Werterfassung był Obersturmführer Franz Konrad.

Zakład Zaopatrywania, ZZ – agenda RŻ, utworzona w grudniu 1940 r. Do podstawowych zadań ZZ należała aprowizacja getta. Jego przewodniczącym był radca Abraham Gepner, a kierownikiem Samuel Winter. W ramach ZZ działało kilka referatów, np. zakupów, mąki i chleba, czy ich rozdziału.

Żydowska Organizacja Bojowa, ŻOB – organizacja wojskowa utworzona w getcie warszawskim początkowo na krótko 28 lipca 1942 r., następnie reaktywowana pod koniec października 1942 r., podporządkowana politycznej reprezentacji Żydów warszawskich – Komisji Koordynacyjnej Żydowskiego Komitetu Narodowego i **Bundu**. ŻOB stawiała opór zbrojny Niemcom w styczniu 1943 r. i w kwietniu–maju 1943 r. W okresie istnienia getta szczątkowego ŻOB przeprowadzała akcje

ekspropriacyjne w getcie i wykonywała wyroki na kolaborantach.

Żydowska Samopomoc Społeczna, ŻSS (niem. Jüdische Hilfskomitee, JHK) – oficjalnie działająca organizacja pomocy społecznej, której załóżki powstały we wrześniu 1939 r. w Warszawie w postaci Komisji Koordynacyjnej Organizacji Społecznych i Opiekuńczych (KK), początkowo działającej wspólnie ze Stołecznym Komitetem Samopomocy Społecznej. Na początku 1940 r. KK z organizacji o zasięgu lokalnym (Warszawa i okolice) została przekształcona w organizację działającą w całym GG. Prezesem ŻSS był Michał Weichert (do lipca 1944 r.). Pod szyldem ŻSS działały m.in. **CENTOS**, **TOZ** i **ORT**. Lokalne jednostki ŻSS zajmowały się tworzeniem i zaopatrywaniem schronisk dla uchodźców, sierocińców, domów starców, kuchni ludowych, rozdzielały też produkty żywnościowe.

Żydowski Komitet Narodowy, ŻKN – polityczne przedstawicielstwo Żydów warszawskich, powstałe w październiku 1942 r. w getcie warszawskim w celu kontaktowania się z władzami Polskiego Państwa Podziemnego oraz sprawowania nadzoru nad ŻOB. ŻKN jednoczył partie: **Ogólnych Syjonistów**, **Poalej Syjon-Lewicę** i **Prawicę**, Polską Partię Robotniczą oraz organizacje młodzieżowe **Ha-Szomer ha-Cair** i Dror he-Chaluc, współpracował też z **Bundem** przez wspólną Komisję Koordynacyjną.

Żydowski Komitet Opiekuńczy Miejski, ŻKOM – warszawski oddział koncesjonowanej przez Niemców ŻSS w Krakowie. W marcu 1942 r. do ŻKOM formalnie wcielono działające w getcie instytucje społeczne, m.in. **CENTOS** i **TOZ**.

Żydowskie Pogotowie Ratunkowe zob. **Urząd do Walki z Lichwą i Spekulacją**.

Żydowskie Towarzystwo Opieki Społecznej, ŻTOS, Żytos – zmieniona w październiku 1940 r. nazwa zagrożonej rozwiązaniem

Komisji Koordynacyjnej Żydowskich Organizacji Społecznych, pod naciskiem **ŻSS** podporządkowanej **Żydowskiemu Komitetowi Opiekuńczemu Miejskiemu** w Warszawie. Organizacja ta koordynowała pomoc społeczną w getcie warszawskim. Pod szyldem samopomocy społecznej działały też w getcie liczne organizacje podziemne.

Terminy związane z religią żydowską

Amida (hebr. stanie; **Szmone esre**) – najważniejsza modlitwa żydowska, stanowiąca główną część modłów codziennych oraz świątecznych, odmawiana na stojąco, z twarzą zwróconą w kierunku Jerozolimy i ze złączonymi stopami.

Bar micwa (hebr. syn przykazania) – uroczystość związana z włączeniem chłopca żydowskiego do grona dorosłych członków społeczności; odbywa się w synagodze, w pierwszy szabat po ukończeniu przez niego 13 lat i jednego dnia.

Chanuka (hebr. poświęcenie) – święto upamiętniające wydarzenia ze 164 r. p.n.e.: zwycięstwo powstania Machabeuszów przeciwko greckim władcom Palestyny oraz rytualne oczyszczenie Świątyni Jerozolimskiej i odnowienie sprawowania kultu ofiarnego. Chanuka obchodzona jest przez osiem kolejnych dni, począwszy od 25. dnia miesiąca kislew. W czasie tego święta zwyczajowo, w rytualny sposób, zapala się świece lub oliwę umieszczone w specjalnej lampce (**świeczniku**), zob. też **szames**.

Cheder (hebr. pokój, izba) – elementarna szkoła żydowska o charakterze religijnym, gdzie posyłano chłopców już od trzeciego roku życia.

Chesed szel Emes (żyd. łaska prawdy, przenośnie: Ostatnia posługa) – nazwa bractw lub stowarzyszeń dobroczynnych, zajmujących się opieką nad umierającymi, grzebaniem zmar-

łych niemających rodziny, wystawianiem im nagrobków i wspomaganiem ubogich w czasie żałoby.

Czulent (ze starofranc.: chale, ciepły) – tradycyjna potrawa na szabat, o składzie zależnym od zwyczajów lokalnych; ze względu na zakaz rozpalania ognia w szabat powinna być przygotowana w piątek po południu i utrzymana w cieple aż do czasu spożycia w trakcie święta.

Dajan (hebr. sędzia) – znawca żydowskiego prawa, członek sądów rabinackich.

Erec Israel (hebr. Ziemia Izraela) – nazwa Palestyny, termin bardzo popularny w ruchu syjonistycznym, oznaczający historyczne ziemie Izraela na wschodzie i zachodzie rzeki Jordan. Przedmiot tęsknoty Żydów diaspory, zwłaszcza przed utworzeniem Państwa Izrael.

Erew Pesach – dzień poprzedzający święto Pesach, w czasie którego pierwotni synowie rodzin poszczą dla upamiętnienia dziesiątej plagi egipskiej. W tym dniu przygotowuje się stół sederowy.

Galut (hebr. wygnanie, rozproszenie) – termin wyrażający koncepcję i sytuację narodu wyganego z własnej ojczyzny i podległego obcemu panowaniu, przede wszystkim od zburzenia Drugiej Świątyni (70 r. n.e.) do utworzenia Państwa Izrael w 1948 r.

Jesziwa (hebr. posiedzenie, przebywanie) – uczelnia talmudyczna dla nieżonatych chłopców i młodych mężczyzn od 13. roku życia, kontynuująca tradycję dawnych akademii talmudycznych w Palestynie i Babilonii.

Jom Kipur (hebr. dzień pojednania, zwany też Sądym Dniem) – święto o charakterze pokutnym, obchodzone 10. dnia miesiąca tiszri, kończące obchody związane z żydowskim Nowym Rokiem.

Kadisz (z aram.: **święty**) – jedna z najstarszych, najważniejszych i najczęściej odma-

wianych modlitw, wychwalająca Boga, jego wielkość i świętość. Kadisz żałobny odmawia syn lub najbliższy krewny zmarłego w obecności **minjanu**.

Maariw (hebr. wieczorna modlitwa) – ostatnia z trzech modlitw obowiązujących w codziennej liturgii, odmawiana w porze między zmrokiem a północą.

Maca (z hebr.) – niezakwaszony chleb w postaci suchych placków, tradycyjnie jedzony w czasie święta Pesach.

Minjan (hebr. liczba, kworum) – zgromadzenie modlitwne złożone z dziesięciu dorosłych mężczyzn (powyżej 13. roku życia), niezbędne do odprawiania publicznych modłów, np. odmówienia **Kadisu** czy czytania **Tory**.

Mykwa – zbiornik wodny zbudowany zgodnie z przepisami **Tory**, wypełniony wodą naturalną oraz bieżącą i służący do kąpieli rytualnych.

Parasza, parsza – fragment **Tory** przeznaczony do czytania w czasie publicznej liturgii w danym tygodniu.

Pesach (hebr. przejście) – święto obchodzone na pamiątkę wyzwolenia Żydów z niewoli egipskiej. Rozpoczyna się wraz z zachodem słońca w wieczór 14. dnia miesiąca nisan (kwiecień/maj) i trwa siedem dni w Izraelu, a osiem w diasporze.

Purim (z akadyjskiego/hebr.: losy) – radosne święto obchodzone na pamiątkę opisanego w Księdze Estery ocalenia Żydów z rąk Hamana, obchodzone 14. (15. w Izraelu) dnia miesiąca adar. Zwane jest też żydowskim karnewalem.

Rabin (z hebr. raw: mistrz, nauczyciel) – przewodnik duchowy w gminie żydowskiej, znawca prawa religijnego. W okresie międzywojennym musiał mieć oficjalny certyfikat oraz nominację państwową.

Rebecyn – żona rabina.

Rodały (od niem. Rodel: zwój dokumentów) – zwój **Tory**, spisany na pergaminie i nawinięty na dwa wałki zwane „drzewami życia”.

Rosz ha-Szana (hebr. początek roku) – święto żydowskiego Nowego Roku obchodzone 1. i 2. dnia miesiąca tiszri. Przypomina o stworzeniu świata i dniu sądu ostatecznego.

Sanhedryn (z greckiego synhedrion: zebranie, rada) – instytucja prawodawcza, sądowicza i religijna w starożytnej Judei; istniała już w III w. p.n.e. Sanhedryn składał się z 71 członków, przede wszystkim z arystokracji saducejskiej z przewodniczącym (nasi) na czele.

Sukot (hebr. szałas, namioty, też: Święto Szalasów, Święto Kuczek) – święto obchodzone od 15. do 22. dnia miesiąca tiszri; upamiętnia wyjście z Egiptu i wędrówkę przez pustynię ku Ziemi Obiecanej.

Szabat (z hebr. odpoczywać, ustać) – w kalendarzu żydowskim w ślad za tradycją biblijną siódmy dzień tygodnia; dzień odpoczynku trwający od zachodu słońca w dzień go poprzedzający do prawie godziny po zachodzie słońca w dzień szabatu.

Szames (hebr. sługa, posługacz) – rodzaj woźnego w gminie żydowskiej, w synagodze; także dodatkowa świeca w lampie chanukowej, od której zapala się pozostałe świece.

Szawuot (hebr. tygodnie; też: Święto Tygodni) – święto obchodzone 49 dni po **Pesach**, upamiętniające nadanie **Tory** na Synaju; jest tradycyjnie związane także z zakończeniem żniw.

Szechina (od hebr. szachan: mieszkać) – nieodłączna obecność Boga w świecie; jedno z licznych imion Boga.

Sziwa (szywa) (hebr. siedem) – okres ścisłej, ciężkiej żałoby po zmarłym, trwający siedem dni po jego pogrzebie.

Szma Israel (hebr. Słuchaj, Izraelu) – początkowe słowa, a zarazem nazwa podstawowej modlitwy judaizmu, wyznanie wiary w Boga jedynego.

Szmone esre (hebr. osiemnaście [błogosławieństw]) zob. **Amida**.

Tahara (hebr. oczyszczenie) – ogół czynności związanych z przygotowaniem ciała zmarłego do pogrzebu, polegających na umyciu, namaszczeniu i odzianiu zwłok w całun pogrzebowy. Według tradycji religijnej obowiązek ten spoczywa na każdym, kto dokonuje pochówku. W praktyce zajmuje się tym bractwo pogrzebowe – **Chewra Kadisza**

Talmud (hebr. nauka, nauczanie, studiowanie) – opracowanie dorobku uczonych żydowskich żyjących w Babilonii i Palestynie od III w. p.n.e. do VI w. n.e., na który składają się komentarze do **Tory**, wyjaśnienia przepisów prawnych, opowieści, midrasze. Ma dwie części: **Misznę** i **Gemara**. Stanowi podstawę judaizmu rabinicznego (współczesnego).

Talmud Tora (hebr. nauczanie Tory) – nazwa stowarzyszenia religijnego, zajmującego się utrzymywaniem szkoły dla ubogich dzieci oraz sierot. Podstawą funkcjonowania takich bractw był nakaz religijny realizacji powszechności nauczania. W węższym znaczeniu religijna szkoła elementarna, tradycyjnie prowadzona przy synagodze. W okresie międzywojennym wspierała je organizacja edukacyjna **Chorew**, powiązana z **Agudą**.

Tisza be-Aw (hebr. dziewiąty [dzień miesiąca] aw) – dzień postu, ustanowiony jako wyraz żałoby po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej.

Tora (hebr. nauczanie, prawo) – pierwsze pięć ksiąg Biblii Hebrajskiej (Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb, Powtórzonego Prawa), ostatecznie skodyfikowanej w VII w. p.n.e. Nazwą tą określa się także **rodady**.

Zwój (Księga) Estery (hebr. Megilat Ester) – w kanonie Biblii Hebrajskiej ósma księga w dziale Pism, ostatnia pośród Pięciu Zwojów. Zawiera opis wydarzeń związanych z dworem perskim w V w. p.n.e.: zamiaru zgładzenia wszystkich Żydów przez Hamana, ministra królewskiego i udaremnienia tego planu przez Esterę i jej opiekuna Mordechaja. Zwój Estery bywa bogato iluminowany; wierni mają obowiązek wysłuchać recytacji pełnego tekstu w synagodze w święto **Purim**.

Nazwa miesiąca w kalendarzu żydowskim	Nazwa miesiąca w kalendarzu gregoriańskim
tiszri (lub: tiszrej)	wrzesień/październik
(mar)cheszwan	październik/listopad
kislew	listopad/grudzień
tewet	grudzień/styczeń
szwat	styczeń/luty
adar	luty/marzec
nisan	marzec/kwiecień
ijar	kwiecień/maj
siwan	maj/czerwiec
tamuz	czerwiec/lipiec
aw	lipiec/sierpień
elul	sierpień/wrzesień